

6^η διάλεξη

Ο κοινός αναγνώστης και οι συνήθειες ανάγνωσης στο Βυζάντιο

Ο κοινός αναγνώστης στο Βυζάντιο

- Ουσιαστικά δεν υπάρχει μόνο ένας τύπος αναγνώστη στο Βυζάντιο ούτε σταθερές κατηγορίες αναγνωστών στη βυζαντινή κοινωνία.
- Μιχαήλ Ψελλός: διέκρινε τους αναγνώστες σε περιττούς (= άτομα υψηλής παιδείας) και σπουδαίους ή έλλογίμους (= άτομα με απλή μόρφωση).
- Διανοούμενοι και λόγιοι (περιττοί): μια μη ομοιογενής κατηγορία αναγνωστών, η οποία όμως διακρίνεται εύκολα επειδή αφήνει ίχνη στα κείμενα (αντιγραφή, συντήρηση χφφ., συγγραφή και σχολιασμός κειμένων). Αποτελείται από υψηλόβαθμους κρατικούς αξιωματούχους, μέλη του εκκλησιαστικού και μοναστικού κλήρου και διδασκάλους. Η κατηγορία αυτών των αναγνωστών παρέμεινε αναλλοίωτη καθόλη τη διάρκεια του Βυζαντίου. Ότι γραφόταν από μέλη αυτής της ομάδας έμενε στον εσωτερικό κύκλο αυτού του κύκλου λογίων.
- Σπουδαίοι αναγνώστες: αποσπασμένοι από τις πραγματικά λόγιες συγγραφικές πρακτικές. Έχει μια μέση μόρφωση. Μέσω της ανάγνωσης αποσκοπεί, όπως και ένας περιττός αναγνώστης, στην ψυχωφέλεια, όχι στην αισθητική απόλαυση. Περισσότεροι τέτοιοι αναγνώστες υπήρχαν στην εκκλησιαστικό κλήρο παρά στις τάξεις των λαϊκών. Η μορφή αυτού του μέσου αναγνώστη παραμένει ασαφής: ποικίλα επίπεδα σπουδών, η ποιότητα των αναγνώσεων του σχετίζεται με το επίπεδο παιδείας, τα ενδιαφέροντα του αναγνώστη, την οικονομική του δυνατότητα να παραγγέλνει χειρόγραφα, την ικανότητα να αντιγράφει χειρόγραφα. Υπάρχουν κάποια συγγράμματα που χαίρουν αρκετά μεγάλης διάδοσης στους κύκλους τέτοιων ομάδων (κυρίως θεολογικού περιεχομένου), δηλαδή δεν υπάρχουν έργα που περισσότερο αρέσουν σε κοσμικούς και άλλα κείμενα που βρίσκουν μεγαλύτερη αποδοχή σε κληρικούς αυτού του επιπέδου αναγνωστών.
- Κεκαυμένος (11^{ος} αι.): συνέγραψε το Στρατηγικόν: πραγματεία με νουθεσίες στρατιωτικού και μη χαρακτήρα. Για να δικαιολογήσει την απουσία υφολογικής επεξεργασίας από το έργο του, αναφέρει ότι δεν φοίτησε σε κάποια σχολή ρητορικής. Όμως, η εξέταση του έργου του δείχνει ότι ήταν κάτοχος μιας μέσης προς υψηλή παιδείας (είχε σίγουρα παρακολουθήσει τα σχολικά προγράμματα). Συμβουλεύει την ανάγνωση «εκκλησιαστικών και ιστορικών βιβλίων». Αναγνωστικά ενδιαφέροντα Κεκαυμένου: Βίβλος (ιδίως

ο Εκκλησιαστής), Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Ιωάννης Δαμασκηνός, στρατηγικά συγγράμματα, βίοι αγίων, γνωμολόγια, χρονικά.

- Ευστάθιος Βοΐλας (11^{ος} αι.): πρωτοσπαθάριος και ύπατος στην Καππαδοκία. 1059: συντάσσει διαθήκη που θεσπίζει την ίδρυση του μοναστηρίου του, που ήταν αφιερωμένο στη Θεοτόκο του Σαλήμ. Διαθέτει στο μοναστήρι πλήθος κωδίκων της προσωπικής του συλλογής: πατερικά κείμενα, πρακτικά συνόδων, λειτουργικά κείμενα, Αγίες Γραφές, βίους αγίων, Κλίμακα Ιωάννη Σιναΐτη. Μεταξύ των βιβλίων συγκαταλέγονται και κείμενα κοσμικού χαρακτήρα: μύθοι Αισώπου, νομικές συλλογές, γραμματική, ονειροκρίτης, *Περσικές Ιστορίες*, *Κατά Λευκίππην και Κλειτοφώντα* (Αχιλλέας Τάτιος), *Διήγησις Αλεξάνδρου*, *Έξαήμερον* (Γεώργιος Πισίδης): ποίημα του Πισίδη που υπήρχε στη διδακτέα ύλη του σχολείου για τη διδασκαλία των μετρικών στοιχείων.
- Παλαιολόγεια περίοδος: Ιωάννης Κομνηνός Συναδηνός (14^{ος} αι.): στρατοπεδάρχης και κτήτορας της μονής της Θεοτόκου της Βεβαΐας Ελπίδος στην Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με στίχους που έγραψε ο ίδιος σε ένα ιδιωτικό του χφ., άδειασε τα ταμεία του από πολύτιμες πέτρες και χρυσάφι για να ακολουθήσει το μοναδικό του πάθος, την απόκτηση βιβλίων θρησκευτικού περιεχομένου. Από τη συλλογή του βιβλίων διασώθηκαν μια συλλογή Ομιλιών του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, ένας Πραξαπόστολος, και μια *Κλίμακα* του Ιωάννη Σιναΐτη.
- Μανουήλ Άγγελος (13^{ος}-αρχές 14^{ου} αι.): στην προσωπική του συλλογή ανήκαν μηνολόγια (ένα μεταφραστικό και ένα αυτοκρατορικό), μια ερμηνεία του Θεοφύλακτου Βουλγαρίας στα Ευαγγέλια, και μια επιτομή της *Ιουδαϊκής Αρχαιολογίας* του Ιωσήπου Φλάβιου.
- Ιωάννης Κομνηνός Συναδηνός και Μανουήλ Άγγελος: περιπτώσεις κοινών αναγνωστών. Αξιωματούχοι μεσαίας τάξης, είχαν ολοκληρώσει έναν κύκλο σπουδών, χωρίς να έχουν αποκτήσει υψηλή ρητορική μόρφωση.
- Κατάλογος δανείων και δωρεών που βρίσκονται στο πίσω μέρος του Θησαυρού και της Βιβλιοθήκης της Πάτμου (Σεπτέμβριος 1200): καταγραφή βιβλίων που δανείστηκαν ή παραχωρήθηκαν σε μοναχούς, μετόχια, μοναστήρια ή και κοσμικούς. Τα περισσότερα βιβλία είναι τα εξής: *Κλίμακα* και Βίος Ανδρέα Σαλού σε κάποιον κυρ Σάββα, *Κλίμακα* που δόθηκε δανεική στην Κρήτη στον πατέρα κάποιου μοναχού Μάξιμου, συλλογή έργων του Ανδρέα Κρήτης και ίσως και ένα μηναίο που το δανείστηκε κάποιος Καναβής Προβατάς της Σάμου, Ψαλτήριο που δανείστηκε κάποιος Γεώργιος Εξωτρόχος.

- Στο Βυζάντιο γράφτηκαν βιβλία, και κάποτε διακοσμήθηκαν, για να δωρηθούν σε ένα μοναστήρι ή μια εκκλησία για τη σωτηρία της ψυχής. Οι παραγγελιοδότες βιβλίων ήταν και αναγνώστες τους.
- *Μηνολόγιο Συμεών Μεταφραστή*: σώζεται σήμερα σε 693 χφφ. Κάποια από αυτά είναι σήμερα άθικτα, κάτι που δείχνει ότι σε κάποιες περιπτώσεις διαφυλάχθηκαν ως γενναιόδωρες δωρεές και δεν χρησιμοποιήθηκαν από τους λήπτες τους.
- Τα βιβλία με τη μαζικότερη παραγωγή στο Βυζάντιο ήταν αυτά με λειτουργικό χαρακτήρα, καθώς και βίοι αγίων, ομιλητικά κείμενα, θεολογικά και πατερικά συγγράμματα κτλπ. Ήταν πιο εύκολη η κατανόησή τους από το ευρύ κοινό και έτσι αντιγράφηκαν ευρέως. Άλλα κείμενα με αρκετά μεγάλη παραγωγή: χρονικά, συλλογές χρησμών, αστρολογικά συγγράμματα, εγχειρίδια για σεισμούς και μετεωρολογικές ταραχές, ονειροκριτικά εγχειρίδια, *Αχιλλειάδα*, *Διήγησις Βελισσάριου*, *Στεφανίτης και Ιχνηλάτης*, *Συντίπας*.
- «Εκκλησιαστικά βιβλία»: ο τρόπος ανάγνωσής του βρισκόταν σε άμεση εξάρτηση με το μορφωτικό επίπεδο του αναγνώστη τους. Βίος αγίου Ιωάννη Ελεήμονος (7^{ος} αι.): ο βιογράφος του, Λεόντιος Νεαπόλεως, αναφέρει στον πρόλογο ότι δεν θέλει να γράψει με το ύφος των προηγούμενων συγγραφέων αλλά με ένα πολύ απλούστερο, ώστε ακόμη και οι άνθρωποι με πολύ μικρή παιδεία να μπορούν να κατανοήσουν τη διήγηση και να λάβουν ωφέλεια από την ανάγνωσή της. Φυσικά το ύφος και η γλώσσα αγιολογικών κειμένων εξαρτόνταν άμεσα και από την παιδεία του συγγραφέα τους καθώς και του κοινού που είχε παραγγείλει τη συγγραφή τους ή/και ήταν το αναγνωστικό κοινό τους.
- *Έγκώμιον εἰς τὸν Μεταφραστὴν κϋρ Συμεὼν* (Μ. Ψελλός, 11^{ος} αι.): μέσω της μετάφρασης βίων αγίων προσέδωσε ένα ευχάριστο περιεχόμενο και μια γλώσσα που θα άρεσε στους σπουδαίους αναγνώστες.
- Συμεών Μεταφραστής: γεννήθηκε μεταξύ του 886 και του 912. Γόνος πλούσιας οικογένειας, μεγάλωσε στην Κωνσταντινούπολη, έλαβε υψηλή μόρφωση. Κοίμηση: 28 Νοεμβρίου (σίγουρα μετά το 982, ίσως και μετά το 987). 982: έτος έκδοσης του *Μηνολογίου* του. Ανακηρύχθηκε όσιος από την Εκκλησία (9 Νοεμβρίου).
- Αξιώματα: πρωτασηκρήτης, μάγιστρος, λογοθέτης του δρόμου (= το τρίτο αξίωμα ισοδυναμούσε περίπου με τον τίτλο του πρωθυπουργού).

- Μεταφραστικό Μηνολόγιο: 148 βίοι αγίων, διαιρεμένοι σε 12 ενότητες, σύμφωνα με την ημερομηνία στην οποία εορτάζει κάθε άγιος. Σύνθεση Μηνολογίου: μεταξύ 976-1004.
- Eprem Mtsire (11^{ος} αι.): παρέχει την πληροφορία ότι ο Βασίλειος Β΄ είχε διατάξει την ανάγνωση του Μηνολογίου σε όλες τις εκκλησίες. Στα επόμενα χρόνια γίνεται ιδιωτικό ανάγνωσμα. Μετά το θάνατο Βασιλείου και Συμεών: καθίσταται επίσημο λειτουργικό κείμενο.
- *Μετάφρασις*: προσαρμογή βίων αγίων σε ένα υψηλότερο, υφολογικά και γλωσσικά επίπεδο.
- Πρωτοβυζαντινή περίοδος (μέχρι τον 7^ο αι.): οι βίοι αγίων γράφονταν σε ένα χαμηλό υφολογικό επίπεδο. Μετά το τέλος της Εικονομαχίας (843): υφολογική αναβάθμιση βίων αγίων, σύμπτωση υψηλού περιεχομένου με υψηλό ύφος. Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος (692): απαγόρευση έκδοσης και διάδοσης «ψευδών» Πράξεων μαρτύρων (πολλοί βίοι αγίων περιείχαν λόγω του χαμηλού τους ύφους και της απλής γλώσσας δογματικές παρερμηνείες, οι οποίες έπρεπε να εξοβελιστούν, επομένως έτσι έγινε αναγκαία η μετάφραση αυτών των κειμένων). Ψελλός: επαινεί την πρακτική των μεταφράσεων, γιατί θα βελτίωνε ρητορικά τα κείμενα.
- Ψελλός: συνέγραψε εγκώμιο και ακολουθία για τον Συμεών Μεταφραστή.
- Εγκώμιο: δεν είναι ένα τυπικό εγκώμιο. Δεν γίνεται εκτενής αναφορά στην οικογένεια και την καταγωγή του Συμεών. Καμία αναφορά σε παιδική ηλικία, φιλικό περιβάλλον και συνθήκες θανάτου. Κύριο μοτίβο: η σύγκριση του Συμεών με προγενέστερους συγγραφείς βίων αγίων, οι οποίοι ήταν αμαθείς ή ημιμαθείς. Ο Συμεών διόρθωσε τα κακογραμμένα και σε αρκετές περιπτώσεις βλάσφημα κείμενα των προκατόχων του. Στόχος εγκωμίου: να αναγάγει τον Συμεών σε άγιο λόγω της μεταφραστικής του δραστηριότητας.
- Έργα ιστορικών αρχαιότητας (Ηρόδοτος, Θουκυδίδης, Ξενοφών) και βυζαντινών ιστοριογράφων: κυκλοφορούσαν στο Βυζάντιο, διαβάζονταν από μια μικρή ελίτ λογίων. Ο μέσος αναγνώστης αναγνώστης καταλάβαινε ελάχιστα πράγματα από τέτοια κείμενα. Διασκευές «προς τα κάτω» βυζαντινών ιστοριογραφικών κειμένων για να γίνουν αντιληπτά από ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό: 14^{ος} αι.: ανώνυμες μεταφράσεις ορισμένων κεφαλαίων της Άλεξιάδος της Άννας Κομνηνής και της Χρονικής Διηγήσεως του Νικήτα Χωνιάτη.
- Για το ευρύτερο κοινό υπήρχαν και οι χρονογραφίες. Συγγραφείς τους ήταν άνθρωποι ισάξιας μόρφωσης με τους συγγραφείς ιστορικών κειμένων, οι

οποίοι επέλεγαν να γράψουν σε μια γλώσσα και ένα ύφος πιο κατανοητά για τον μέσο αναγνώστη. Περίοδος εξιστόρησης: από κτίσεως κόσμου έως την εποχή του χρονογράφου. Υλικό χρονογραφιών: όχι απαραίτητα ιστορικά θέματα ή σημαντικές στιγμές της πολιτικής ιστορίας. Περισσότερη έμφαση σε εκκλησιαστικά γεγονότα, άγνωστες ιστορίες της προσωπικής ζωής των μελών της αυτοκρατορικής αυλής και σκανδαλιστικές ιστορίες γύρω από αυτή, ακραία φυσικά φαινόμενα.

Συνήθειες ανάγνωσης στο Βυζάντιο

- Κωνσταντίνος Ακροπολίτης (13^{ος} αι.): λόγιος συγγραφέας ιστορίας, χρονικού, βίων αγίων και επιστολών. Γνωρίζουμε ότι διάβαζε τα βιβλία σε έναν οικόισκον, δηλαδή γραφείο-βιβλιοθήκη.
- Ατομική ανάγνωση στο Βυζάντιο: γινόταν μέσα στο σπίτι, ίσχυε τόσο για τους εξέχοντες όσο και για τους μέσους αναγνώστες. Κεκαυμένος: προτροπή για ανάγνωση βιβλίων στον αναγνώστη, όταν βρίσκεται στο σπίτι. Ακόμη και σε προχωρημένη ηλικία ή σε απομονωμένα μέρη, ο Βυζαντινός συνήθιζε να αφιερώνει τον προσωπικό του χρόνο σε διάβασμα. Ιδιαίτερως επίπονη κατάσταση ο αναγκαστικός εκτοπισμός ενός βυζαντινού λογίου: έχανε επαφή με τον πνευματικό του κύκλο και ίσως και με τα βιβλία του σε αρκετές περιπτώσεις (σχετικά παραδείγματα σε επιστολές του Μιχαήλ Χωνιάτη (12^{ος} αι.) και Θεοδώρου Ποτάμιου (14^{ος} αι.)).
- Αλέξιος Α΄ Κομνηνός: μετέτρεπε τον ελεύθερο χρόνο του σε «δεύτερο μόχθο», διαβάζοντας βιβλία.
- Στο Βυζάντιο ήταν άγνωστα τα γυαλιά. Έτσι, όταν κάποιος είχε παθήσεις στην όραση ή είχε τυφλωθεί, ουσιαστικά έχανε και την επαφή με το βιβλίο. Σε αυτές τις περιπτώσεις, ήταν ιδιαίτερος βοηθητικό το *ύπαναγιγνώσκειν*, δηλαδή να διαβάζει σε αυτούς βιβλία κάποιο άλλο άτομο.
- Η ανάγνωση ήταν μια ελεύθερη δραστηριότητα που βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με τις συνθήκες που βρισκόταν ένας αναγνώστης. Ενίοτε η ανάγνωση κρατούσε όλη τη μέρα, όπως στην περίπτωση του Αγαθία, ο οποίος ήταν αναγκασμένος να διαβάζει κάτω από καμάρες με τις ενοχλητικές φωνές άλλων ανθρώπων. Άλλοι άνθρωποι, όπως ο Νικηφόρος Βλεμμύδης, αναζητούσαν κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους κάποιο μοναστήρι, ώστε εκεί να έχει τη δυνατότητα να διαβάσει βιβλία και να φτάσει μέχρι και στο σημείο να «ιδρώσει» πάνω από τα βιβλία. Η ανάγνωση κάποιες φορές μπορεί να κρατούσε όλο το βράδυ, όπως μαρτυρούν οι Μανουήλ Καραντηνός και

Νικήτας Χωνιάτης. Σε άλλες περιπτώσεις, μπορεί κύκλοι λογίων να συγκροτούσαν θέατρα και να διάβαζαν μαζί βιβλία, εκδηλώνοντας έτσι τα κοινά αναγνωστικά τους ενδιαφέροντα. Μια τέτοια περίπτωση θεάτρου μάς μαρτυρούν οι επιστολές του Δημητρίου Κυδώνη, όπου στο σπίτι του Γεωργίου Συναδηνού Αστρά μαζεύονταν λόγιοι που ενδιαφέρονταν για ιστορικά βιβλία.

- Στο Βυζάντιο η πρόσβαση σε βιβλία γινόταν συχνά μέσω ιδιωτικών συλλογών. Μιχαήλ Γαβράς (14^{ος} αι.): στις επιστολές του μας πληροφορεί για μια ιδιωτική συλλογή βιβλίων που κατείχε σε ένα εξοχικό, η οποία όμως καταστράφηκε από την επιδρομή ποντικών.